גליון שבועי

בנין יעקב

בסייעתא דשמיא
פרשת וישלח
שנה ג' - תשפ"ז
גליון ק"ח

• על פרשת השבוע •

שלשה הוראות למעשה
הנלמדים מפרשת דינה בת יעקב

יעקב הכניס את דינה בתו בתיבה כדי להצילה מעשו הרשע

בריש פרשתן כתיב (בראשית לב, ז-ח), **'וישובו המלאכים אל יעקב לאמר באנו אל אחיך אל עשו וגם הולך לקראתך וארבע מאות איש עמו. ויירא יעקב מאד ויצר לו ויחץ את העם אשר איתו ואת הצאן ואת הבקר והגמלים לשני מחנות'**. ובהמשך הפסוקים נאמר (לב, כג) **'ויקם בלילה הוא ויקח את שתי נשיו ואת שתי שפחותיו ואת אחד עשר ילדיו ויעבור את מעבר יבוק'**. ובהמשך נאמר (לג, א), **'וישא יעקב עיניו ויירא והנה עשו בא ועמו ארבע מאות איש ויחץ את הילדים על לאה ועל רחל ועל שתי השפחות'**.

ופירש"י, **'ואת אחד עשר ילדיו'** - ודינה היכן היתה, נתנה בתיבה ונעל בפניה, שלא יתן בה עשו עיניו. ולכך נענש יעקב, שמנעה מאחיו, שמא תחזירנו למוטב, ונפלה ביד שכם'.

כלומר, באמת יש כאן קושיא עצומה, הרי באותו הזמן כבר היו ליעקב שנים עשר ילדים, שהרי כל אחד עשר השבטים נולדו כבר חוץ מבנימין, ובנוסף לזה כבר הולידה לאה את דינה בתה, וביחד הם שנים עשר ילדים, ואם כן מהו **'ואת אחד עשר ילדיו'**. ומבאר רש"י, שיעקב אבינו חשש מאד, שאם עשו יראה את דינה בתו הקטנה, ירצה לשאת אותה לאשה, ולכן הכניס אותה לתוך תיבה ונעל אותה באופן חזק, באופן שלא יוכל עשו לראותה בשום אופן, וכך תינצל ממנו.

יעקב אבינו נענש על מה שהסתיר את דינה בתו מעשו הרשע

אמנם מובא בחז"ל שבאמת היה טענה בזה על יעקב אבינו, על מה שמנע את דינה בתו לשאת את עשו אחיו, כי יתכן שאם הייתה נישאת אליו, הייתה מחזירה אותו למוטב. ונמצא שבזה שהסתיר את דינה בתו מעשו אחיו, מנע בכך מעשו

שלא יתעורר בתשובה. ולכן נענש יעקב, שנלקחה דינה בתו לשכם הרשע.

ומקור דברי רש"י הוא **במדרש** (ב"ר עו, ט): ודינה היכן היא, נתנה בתיבה ונעל בפניה, אמר, הרשע הזה עינו רמה היא, שלא יתלה עיניו ויראה אותה ויקח אותה ממני. רבי הונא בשם רבי אבא הכהן ברדלא אמר, אמר לו הקב"ה ליעקב, '**למס מרעהו חסד**' (איוב ו, יד) - מנעת מרעך חסד, מנעת חסדך מן אחיך עשו, לכן תיענש דינה בתך, שיקח אותה הרשע שכם שהוא ערל. מאחר שלא רצית להשיא את דינה בדרך היתר עם עשו, תינשא עם שכם הרשע בדרך איסור, עכ"ד.

למה נענש יעקב, הרי אין לך זכות גדול מזה, להציל את בתו מהרשע, והיה לו לקבל שכר על כך

וכבר **צווחו על זה כל המפרשים**, איך יתכן שנענש יעקב על מה שרצה להציל את דינה בתו מן עשו הרשע. וביותר מזה, אפילו אם עשו לא היה רשע כל כך, בכל זאת לא היה יעקב מחוייב לכאורה להשיא את דינה בתו דוקא אליו, שהרי יש לו הזכות להשיא את בתו דווקא לצדיק ותלמיד חכם, וכבר אמרו **בגמרא** (פסחים מט:), 'לעולם ימכור אדם כל מה שיש לו, וישא בת תלמיד חכם'. ואם כן מה שייך להעניש את יעקב על מה שלא הסכים להשיא את בתו לרשע גדול כמו עשו המפורסם עד מאד ברשעותו.

וכמו כן יש להבין למה דינה עצמה נענשה בזה, להילקח בעל כרחה לשכם הרשע, על מה שהסכימה להיכנס לתיבה ולהיטמן מעשו הרשע. הרי היא קיימה בזה כיבוד אב, בראותה שזהו רצון אביה להטמין אותה מן הרשע. וכמו כן קיימה בזה '**אל תטוש תורת אמך**', כי ידעה עד כמה עשתה אמה לאה השתדלויות רבות כדי להינצל מהנישואין עם עשו הרשע, כדלהלן, ולכן הלכה אף היא בדרכי אמה, והטמינה עצמה מן הרשע, ואם כן למה נענשה על כך. וכיוצא בזה הקשו המפרשים קושיות רבות על דברי רש"י הללו.

ונביא כאן **קושיות מרן החיד"א הקדוש זצוק"ל בספרו חומת אנך** (בפרשתן אות ז) על זה:

א) דהנה מצינו שלאה - אמה של דינה, הייתה בוכה תמיד שלא תצטרך להינשא עם עשו הרשע, ומצינו שהכתוב משבח אותה על כך, שבשכר זה אכן זכתה להינשא ליעקב, ולהוליד מיד בנים, כמו שנאמר (בראשית כט, לא) '**וירא ה' כי שנואה לאה - ויפתח את רחמה**', ופירשו **בגמרא** (ב"ב קכג.), שהקב"ה ראה ששנואין מעשה עשו בעיני לאה, ולכן '**ויפתח את רחמה**', והולידה תיכף ומיד ארבעה בנים. ואם כן איך יתכן שיעקב נענש על דבר זה גופא, על מה שהטמין את דינה בתו מעשו הרשע, הרי אדרבא שבח גדול הוא לו

שהציל בכך את דינה בתו, והיה לו ליטול שכר על זה.

ב) ומה שאמרו שנענש על כך, מפני שדינה הייתה יכולה אולי להחזיר את עשו בתשובה - 'שמא תחזירנו למוטב', קשה, דאטו משום 'שמא', היה צריך להכניס את בתו ב'ספק' לרשע גדול ומפורסם כזה.

ג) ועוד, שהרי יעקב ראה כבר שמשבחים את לאה אשתו על מה שלא רצתה להינשא לעשו, ולכן ילדה מיד בנים, ומוכח מזה, שלא היה תביעה עליה למה לא רצתה להינשא לעשו על מנת להחזירו בתשובה, ואדרבה, קיבלה שכר על כך, ובוודאי על סמך זה הטמין גם הוא את דינה בתו מעשו. ואם כן למה לא קיבל גם הוא שכר על כך, ואדרבה עוד נענש על זה בעונש חמור כל כך, שנלקחה דינה בתו באונס ובעל כרחה לשכם הרשע. עכ"ד. ויעויין שם מה שתירץ על כך.

העונש היה על מה שסגר את התיבה באופן חזק, ביותר מדאי מסמרים

ומרן הגאון רבי ירוחם ליבוביץ זצוק"ל תירץ על כך, כי אכן הדבר וודאי שיעקב היה מחוייב להטמין את דינה בתו בתוך תיבה, כדי להצילה מן הרשע המפורסם. רק התביעה על יעקב היה, על מה שסגר את התיבה באופן חזק יותר מדאי - "**מיט צו א גרויסער קלאפ**"[א]. כלומר, יעקב אבינו היה צריך להרגיש קצת יותר צער על מה שהוא מוכרח למנוע מעשו את האפשרות הזאת להחזירו בתשובה על ידי דינה בתו, ועל חסרון ההרגש הזה נענש יעקב, למרות שעצם המעשה של נעילת דינה בתוך התיבה, הוא היה צריך ומחוייב לעשות, אך הקב"ה הרי מדקדק עם הצדיקים אפילו כחוט השערה (ב"ק נ.).

ועל דרך זה תירצו עוד **בעלי המוסר** (מובא ב'דרך שיחה' בפרשתן ועוד), שאכן יעקב אבינו היה מחוייב "לנעול" את התיבה שדינה הייתה טמונה שם, רק התביעה עליו היה, על מה שהכניס במנעול יותר מדאי מסמרים... וזה כבר היה השתדלות יותר מדאי, ועל זה נענש.

יעקב היה צריך לגלות ברוח קדשו, שדינה בתו כן יכולה באמת להחזיר את עשו למוטב

ומרן החזון איש זצוק"ל תירץ על זה (מעשה איש ח"ד עמוד קנח), שאמנם בדרך כלל הוא איסור חמור ונורא, למסור את בת ישראל לרשע גמור, כמו שאמרו

א. כמובן שאין לנו שום חוט השערה של איזה השגה ביעקב אבינו - בחיר האבות הקדושים, אשר צורתו חקוקה בכסא הכבוד, ואין לנו שום הבנה כלל בכל דרכיו ומעשיו הקדושים. ולא באנו בזה ח"ו לבאר מה היה באמת הטענה על יעקב אבינו, רק סוף סוף תורה היא וללמוד אנו צריכים, וזהו מטרתינו בזה, כדי ללמוד מתוך דרכיו של יעקב אבינו, לימוד והוראה לכל הדורות כולם, לדעת את המעשה אשר יעשון.

בגמרא (פסחים מט:), 'כל המשיא בתו לעם הארץ, כאילו כופתה ומניחה לפני ארי'.

אמנם כאן שאני, כי היה גלוי וידוע לפני הקב"ה, שדינה הייתה באמת יכולה להחזיר את עשו בתשובה, ואילו היה יעקב נותן אל לבו לדבר, היה מגלה זאת ברוח הקודש, ולא היה חושש עוד מלמסור את בתו דינה לעשו הרשע. ועל כן נענש, על מה שמנע תיכף ומיד את דינה מלהינשא לעשו הרשע, ולא נתן על דעתו כלל לחשוב שאולי תוכל להחזיר את עשו בתשובה, ואז היה מגלה ברוח קדשו שאכן היא תצליח בדבר.

ההוראה הראשונה לדורות: גודל כוח התשובה בכל אדם ובכל זמן ובכל המצבים כולם

מהו ההוראה היוצא לנו מכל זה לדורות

והנה כל התירוצים האלו מתרצים שפיר גוף הענין למה נענש יעקב על זה. אך סוף סוף קשה, שהרי ידוע שהתורה הקדושה באה ללמדנו דרך חיים ותוכחת מוסר והוראה לדורות בכל אות ואות שנכתב בתורתינו הקדושה, וממילא הדרה קושיא לדוכותה, כי איזה דרך ונתיב והוראה לדורות לחיים נוכל לקחת מעונש זה שקיבל יעקב על מה שמנע את דינה בתו מעשו הרשע.

הרי בכל הדורות הוא אדרבה ואדרבה, מי שיעשה עוולה כזאת, למסור את בתו לרשע מפורסם, בוודאי יחשב לו זאת לחטא עצום ונורא מאד. וממילא עדיין צריך ביאור מהו הלימוד למעשה שיש לנו מכל זה, ולמה גילו לנו חז"ל הקדושים דבר זה, שיעקב אבינו נענש על דבר זה.

'רוצה אתה בתשובת רשעים ואין אתה חפץ במיתתם'

ונראה לבאר בס"ד, שעיקר ההוראה לדורות שיוצא לנו מזה, הוא דווקא החלק השני שמתגלה לנו בזה. שלמרות גודל רשעותו המפורסמת והמובהקת של עשו הרשע זה קרוב למאה שנים, כאשר כבר בהיותו במעי אמו, היה מפרכס ורוצה לצאת לבתי עבודה זרה (רש"י בראשית כה, כב), וכבר בהיותו בן י"ג שנים פרש בפועל לעבודה זרה (רש"י שם, כז), ועסק ברציחה ושפיכות דמים (רש"י שם, כט), ובהמשך השנים היה צד נשים מתחת

בעליהן ומענה אותם ועבר בכך גם על גילוי עריות (רש"י כו, לד).

וכבר נשא שלשה נשים עובדות עבודה זרה, שגרמו מורת רוח לאביו ולאמו (שם, לה. כט, ט). ובדרך רשע זה המשיך ללכת כל השנים, כשהוא הולך ומוסיף תמיד רשעה על רשעותו, ועובר בגלוי ובשאט נפש על כל השלשה עבירות חמורות, עבודה זרה גילוי עריות ושפיכות דמים, וכל שכן על שאר העבירות.

אך בכל זאת הקב"ה כביכול אינו מתייאש מעשו הרשע, ועדיין הקב"ה חפץ ומשתוקק בתשובת הרשע המפורסם הזה, ועדיין מסבב כל הסיבות להכין לו דרכי התעוררות לתשובה, על ידי שיינשא לדינה הצדקנית בתו של יעקב הצדיק, שהיא תוכל להחזירו למוטב!

וזהו מה שנאמר (יחזקאל לג, יא) **'חי אני נאום ה', אלקים אם אחפוץ במות הרשע כי אם בשוב רשע מדרכו וחיה'**. אפילו רשע זקן וישיש שכבר הולך ומתקרב ליום מיתתו, אין הקב"ה חפץ חלילה במיתתו, רק עד היום האחרון של אותו רשע, חפץ ומשתוקק הקב"ה שישוב הרשע מדרכו הרשעה, כמו שאומרים בתפילת נעילה ביום הכיפורים, **'ורוצה אתה בתשובת רשעים ואין אתה חפץ במיתתם'**, ומובא שם כמה פסוקים על זה.

הקב"ה הכין לעשו הרשע דרך תשובה אפילו בהיותו כבר בן צ"ז שנים

ודבר זה ראו עתה בחוש אצל עשו הרשע, שלמרות שכבר היה עתה זקן וקשיש, ומאז היותו בבטן אמו ועד עצם היום הזה פעל ללא ליאות בדרכי רשעותו, ולא התבייש לחיות בגלוי עם שלשה נשים רשעיות עובדי עבורה זרה, עד שכבר יצא שם דבר לרשעותו המופלגת בכל העולם, בכל זאת סיבב לו הקב"ה עדיין דרכי התעוררות לתשובה, כי **"עד יום מותו תחכה לו"**, פשוטו כמשמעו, אפילו בגיל זקנה ושיבה מחכה עדיין הקב"ה לתשובת הרשע ואינו מתייאש כביכול מתשובתו.

דהנה עשו הרשע הרי היה התאום של יעקב אבינו, וממילא נוכל ללמוד בן כמה שנים היה עתה עשו, מתוך ההתבוננות בשנותיו של יעקב תאומו. וכאשר עושים חשבון רואים, שיעקב אבינו כבר היה עתה בפגישתו עם עשו בן צ"ז שנה. שהרי בן פ"ד שנה נשא את לאה (רש"י בראשית כט, כא), ולאחר מכן השלים עוד שבע שנות עבודה עבור נישואיו עם רחל, ולאחר מכן עבד בצאן לבן עוד שש שנים, ורק לאחר מכן ברח מלבן, ונמצא שכבר עבר י"ג שנים מיום נישואיו עם לאה בהיותו בן פ"ד שנים, וממילא כבר היה עתה בן צ"ז שנים.

ומזה אנו לומדים שגם עשו הרשע תאומו, כבר היה עתה זקן מופלג בן

צ"ז שנים. ומתי מצינו דבר כזה שרשע מפורסם יתעורר לתשובה בהיותו בגיל מופלג כזה של צ"ז שנים? אך בכל זאת הקב"ה כביכול לא התייאש מתשובתו, וסיבב כל הסיבות שייפגש עתה עם יעקב אחיו, וירצה לישא עם דינה בתו, אשר היא תוכל לעוררו לתשובה.

יעקב אבינו סבר שאין התשובה מועילה עוד לעשו הרשע, ולכן לא רצה ליתן לו את דינה

ועתה יובן שפיר למה נענש יעקב על מה שמנע מעשו את הנישואין עם דינה בתו. דהנה **מרן הגאון רבי אלחנן וסרמן** זצוק"ל כתב לבאר **במכתבו למרן בעל החזון איש** זצוק"ל (קובץ מאמרים ואגרות ח"א עמוד קנא) הטעם שלא רצה יעקב שדינה בתו תינשא עם אחיו עשו הרשע, למרות שיתכן שהיא תחזירנו למוטב. כי יעקב אבינו סבר שעשו כבר הפליג ברשעותו יותר מדאי כדוגמת פרעה הרשע וכדומה, ומעתה אינו ראוי עוד לתשובה.

ועל דרך מה שכתב **הרמב"ם** בהלכות תשובה (פ"ו ה"ג) לגבי פרעה הרשע: 'ואפשר שיחטא אדם חטא גדול או חטאים רבים, עד שיתן הדין לפני דיין האמת, שיהא הפרעון מזה החוטא על חטאים אלו שעשה ברצונו ומדעתו, ש[מעתה] מונעין ממנו התשובה, ואין מניחין לו רשות לשוב מרשעו, כדי שימות ויאבד בחטאו שיעשה', עכ"ל. וסבר יעקב אבינו, שעשו הרשע כבר הגיע למדרגה שפלה זו, ולכן לא רצה בשום אופן ליתן לו את דינה בתו, משום שחשש שהיא תחזירנו למוטב, והרי יש למנוע את התשובה מרשע גדול כזה.

ועל דרך זה תירצו **רבינו עובדיה מברטנורא בפירושו על רש"י** (בפרשתן), ו**האוצרות חיים** (בסוף ספרו שו"ת מים חיים). והוסיף האוצרות חיים לבאר על פי זה לשון **רש"י** שכתב, שיעקב מנע את דינה מאחיו, '**שמא תחזירנו למוטב**', ולא כתב 'ו'שמא תחזירנו למוטב, ומשמע מזה שאכן דווקא משום זה מנע את דינה מאחיו, משום שחשש 'שמא תחזירנה למוטב', והרי הרשע הגדול הזה אינו ראוי עוד לתשובה, מאחר שעבר ברצונו ובדעתו ובשאט נפש על כל השלשה עבירות חמורות.

גודל כוח התשובה אפילו לרשע גמור ואפילו בגיל זקנה ושיבה

ולפי זה יובן שפיר למה נענש יעקב אבינו על כך. כי זה גופא רצה הקב"ה להראותו, שאין שום רשע בעולם מזרע אברהם ויצחק שאינו ראוי לתשובה. ואם כן למה מנע בחינם מעשו את דינה בתו, הרי היא הייתה יכולה להחזירו בתשובה, ושפיר היה מתקבל אז תשובתו לרצון, '**כי לא אחפוץ במות המת נאם ה' אלקים והשיבו וחיו**' (יחזקאל יח, לב).

וזהו ההוראה לדורות שיוצא לנו מזה, עד כמה גדול הוא כח התשובה, ועד כמה

אין ייאוש בעולם כלל. רק אפילו רשע גמור שעבר לא עלינו ברצון שלם על כל שלשת עבירות החמורות, ואפילו רשע זקן וישיש, בכל זאת אין שום דבר וזמן העומד בפני התשובה, רק כל אחד ואחד מישראל מזרע אברהם יצחק ויעקב באשר הוא שם, יכול תמיד בכל הגילאים ובכל המצבים כולם לחזור בתשובה שלימה.

כי עד כמה שהוא רשע מופלג, בכל זאת הוא בוודאי עוד טוב הרבה יותר מעשו הרשע - זקנו של עמלק הרשע והמן הרשע ושאר השונאי ישראל. ואם אנו רואים שאפילו עשו הרשע היה יכול לחזור בתשובה שלימה, והקב"ה סיבב לו דרכי התעוררות לתשובה אפילו בזקנותו. אם כן על אחת כמה וכמה שכל אחד מישראל יכול תמיד לחזור בתשובה שלימה. ואכן הקב"ה מעורר תמיד בכל אחד מישראל הרהורי תשובה, ויש לכל אחד לפשוט שתי ידיו לקבל את ההתעוררות תשובה שהקב"ה ברוב רחמיו וחסדיו מעוררו, ולקחת את עצמו לתשובה בפועל.

ההוראה השניה לדורות: גודל כוח האשה להכניס בבעלה ובבניה רצון הטוב לעבודת השי"ת

למרות שעשו הרשע התגדל בצילם של שלשת האבות הקדושים, לא התעורר בתשובה

עוד חיזוק עצום אנו יכולים ללמוד מכל זה. דהנה מצד נוסף היה נראה שרשעותו הגדולה של עשו הוא כבר **'לאחר יאוש'**. שהרי בקטנותו התגדל בצל זקנו אברהם, ובכל זאת אפילו צדיק גדול זה - ראש למאמינים, לא היה יכול להחזיר רשע גדול זה בתשובה. כמו שפירש **רש"י** (בראשית כה, ל), שהקב"ה קיצר חמש שנים משנותיו של אברהם, ומת כשהוא רק בן קע"ה שנים ולא בן ק"פ שנים, וכל זאת כדי שלא יראה את עשו בן בנו יוצא לתרבות רעה, ואין זו 'שיבה טובה' שהבטיחו הקדוש ברוך הוא. ומבואר בזה, שאברהם אבינו לא היה מסוגל להחזיר את עשו נכדו בתשובה, עד שהוכרח להסתלק מחמתו חמשה שנים קודם זמנו.

וכמו כן יצחק - אביו של עשו הרשע, אשר עשו התגדל אצלו כל השנים, וכיבדו

בכיבוד עצום שאין כמותו, בכל זאת לא היה יכול יצחק להשפיע עליו להחזירו בתשובה. וכך גם יעקב - אחיו של עשו הרשע, לא היה יכול להשפיע בשום אופן על אחיו תאומו להחזירו בתשובה שלימה. ואם כן, וכי עוד יש איזה תקוה קלושה לעשו להתעורר אי פעם לתשובה על ידי שום בריה בעולם? הרי כל שלשת האבות הקדושים אברהם יצחק ויעקב, לא יכלו להשפיע עליו שיחזור למוטב, ומי כן יוכל עוד להשפיע עליו התעוררות תשובה.

השבח הגדול ללאה במה שהיו 'עיניה רכות'

ועפי"ז יובן מה שאמרו ב**גמרא** (ב"ב קכג.) על הפסוק (בראשית כט, יז) **'ועיני לאה רכות'**, שלכאורה קשה, איך יתכן שדיבר הכתוב בגנותה של צדקנית זו, שהיו עיניה רכות. ומבארת הגמרא[ב], שמה שהיו 'עיניה רכות', אין זה סיפור גנותה ח"ו, אדרבה, שבח גדול מספר לנו הכתוב בזה, שמרוב צדקותה ומגודל פחדה שמא תצטרך להינשא לרשע מובהק כמו עשו, לכן בכתה מאין הפוגות, עד כדי כך שמרוב הבכיות נשרו ריסי עיניה לגמרי, ועי"ז נעשו עיניה רכות.

דהנה פעם כאשר הייתה לאה בפרשת דרכים, שמעה שם איך שבני אדם מדברים אודות השמועה שהתפשטה בכל הסביבה, דהנה רבקה הצדקנית ולבן הרשע הם הרי אח ואחות, והיות שלרבקה יש שתי בנים, ואילו ללבן אחיה יש שתי בנות, לכן הדבר פשוט ששתי הבנים של רבקה, יינשאו לשתי הבנות של לבן. וכפי הסדר, הבן הגדול של רבקה - עשו, יינשא ללאה בתה הגדולה של לבן, ואילו הבן הקטן של רבקה - יעקב, יינשא לרחל בתה הקטנה של לבן.

ויהי מאז ששמעה לאה השמועה המבהילה הזאת, שדבר נורא זה כבר מוסכם אצל כולם, שהיא הולכת להינשא לרשע מובהק כמו עשו, לא יכלה להשיב את נפשה, והלכה תמיד לפרשת דרכים, כדי לברר אודות מעשיהם של שני בניה של רבקה. וסיפרו לה אנשים את כל האמת, שהבן הגדול - עשו, שהיא צריכה להינשא עמו, הוא איש רע, המלסטם את הבריות. ואילו הבן הקטן - יעקב, הוא ההיפך הגמור, איש צדיק, איש תם יושב אוהלים. וכאשר שמעה לאה כל זאת, התחילה לבכות תמרורים, על מה שתצטרך להינשא עם רשע מובהק ומפורסם כזה, וכך בכתה ובכתה תמידים כסדרם, עד שנשרו ריסי עיניה ונעשו 'רכות'. וזהו מה שהכתוב מספר "**שבחה**"

ב. לשון הגמרא: 'לעולם רכות ממש, ולא גנאי הוא לה, אלא שבח הוא לה. שהייתה שומעת על פרשת דרכים בני אדם שהיו אומרים, שני בנים יש לה לרבקה, שתי בנות יש לו ללבן, גדולה לגדול, וקטנה לקטן. והיתה יושבת על פרשת דרכים ומשאלת, גדול מה מעשיו, איש רע הוא מלסטם בריות. קטן מה מעשיו, איש תם יושב אוהלים. והיתה בוכה, עד שנשרו ריסי עיניה'.

של לאה, 'ועיני לאה רכות', מפני גודל בכיותיה על דבר נורא זה.

הטעם שלאה בכתה דווקא כאשר שמעה גודל צדקת יעקב הקטן

והקשה **מרן הבן איש חי זצוק"ל בספרו בן יהוידע** (ב"ב שם), למה שאלה לאה כלל מה מעשיו של יעקב הקטן, הרי ידעה שהיא הגדולה תינשא לעשו הגדול, ואם כן למה לה לדעת מהו מעשיו של יעקב. ועוד יש להבין, למה דווקא לאחר ששמעה שיעקב הוא איש תם יושב אהלים, דייקא אז התחילה לבכות בכיות נוראות עד שנשרו ריסי עיניה.

ומבאר הבן יהוידע דבר נפלא[ג], דהנה לפעמים אין שום חסרון במה שאשה צדקנית נישאת עם בעל שהוא רשע מפורסם, כי היא בגודל צדקתה משפיע עליו עד שהוא חוזר למוטב ונהפך לצדיק גמור, כמו שנאמר (משלי יד, א) '**חכמת נשים בנתה ביתה**', וכבר היו מעשיות כאלו בעולם, שנשים צדקניות החזירו בתשובה שלימה את בעליהם שהיו בתחילה רשעים גמורים, ובכל זאת נהפכו על ידי נשיהם לצדיקים גמורים.

והשתא אתי שפיר הכל, כי לכן בתחילה כשסיפרו לה אנשים על גודל רשעותו של הבן הגדול של רבקה שהיא צריכה להינשא אליו, לא בכתה עדיין, כי בטחה בעצמה שמאחר שהיא צדקת, תוכל בס"ד להחזירו למוטב, וזכות גדול יהיה זה עבורה, מה שעל ידה נהפך הרשע המפורסם עשו, לצדיק גדול וגמור.

אמנם עדיין היה לה חשש אחד, אולי מתוך שהבן הגדול עשו, כבר כל כך השתרש ברשעותו שנים על גבי שנים, שוב כבר לא שייך לשום בריה שבעולם להחזירו בתשובה. ולכן הוסיפה לברר עוד אודות הבן הקטן של רבקה - יעקב, מה טיבו ומה מעשיו. כי אם הוא איש

ג. לשון הבן יהוידע: 'ונראה לי בס"ד על דרך מה שאמר הכתוב במשלי (יד, א) '**חכמת נשים בנתה ביתה ואולת בידיה תהרסנה**', שיש אדם רע נושא אשה צדקת, ומחזרתו בתשובה ויהיה טוב, ויש להיפך, וכאשר כתב ב**ספר חסידים** מעשה על כך ועל כך. ולכן כשאמרו לה על הגדול שהוא רע, אף על פי שידעה שהוא שלה, לא בכתה, כי בטחה בעצמה, כיון שהיא צדקת, תחזרנו למוטב ותעשהו טוב.

אך ביקשה לשאול על אחיו הקטן מה מעשיו, לידע אם הוא חכם וצדיק הרבה, אז אין לה תקוה זו, שהיא תחזרנו לגדול למוטב, כי מאחר שאחיו צדיק גמור וחכם גדול, וגדל עמו בבית, ועם כל זה לא היה יכול לעשותו טוב, איך יתכן אני אוכל להפך לבבו מרע לטוב, אחר שנשתרש ברע. אבל אם לא יגידו לה שהקטן הוא טוב מאד, תהיה תקוותה חזקה, שאף על פי שהגדול רע, תעשהו טוב אחר שתינשא לו.

ולכן אחר שאמרו לה על הקטן שהוא תם בצדקות, ויושב אהלים, שהוא חכם גדול. אז בכתה, כי אבדה תקוותה, באומרה, זה הגדול הוא רע ומר וקשה מאד, ודאי לא אוכל להפך לבבו מרע לטוב, כי אחיו החכם והצדיק אשר גדל עמו מקודם שנשתרש ברע, לא יכול לתקנו, ואיך אני אוכל לתקנו אחר שנשתרש ונתגדל ברע, ועל כן בכתה'. עכ"ל.

בינוני ופשוט, עדיין יש לה תקוה גדולה, שרק אחיו יעקב הפשוט לא הצליח להשפיע על עשו הרשע להחזירו למוטב, אך היא ברוב צדקתה כן תצליח בזה.

אמנם כאשר אמרו לה האנשים שבפרשת הדרכים, שהבן הקטן של רבקה - יעקב, הוא ההיפך הגמור מאחיו עשו הרשע, הוא חכם גדול וצדיק גמור, איש תם יושב אוהלים. דווקא עתה התחילה לבכות תמרורים מאין הפוגות על מה שנפלה בגורלה להינשא עם הרשע הגדול עשו.

כי מאחר שעשו גדל וחי תמיד ביחד עם אחיו יעקב, שנודע לה עתה שהוא צדיק גדול וחכם מחוכם, ובכל זאת הוא לא הצליח להשפיע אפילו כי הוא זה על אחיו עשו הרשע, זהו סימן מובהק שעשו כבר השתרש מאד ברשעותו, וזה כבר נעשה חלק ממהותו, ולכן אפילו אחיו הצדיק הגדול יעקב, לא היה יכול להשפיע עליו מאומה כדי להחזירו למוטב.

ואם כן כל שכן שהיא אין לה עוד שום תקוה לחשוב שתוכל להשפיע עליו להחזירו למוטב, מאחר שהוא כבר מושרש עד מאד ברשעותו הגדולה, ונמצא שתצטרך לחיות כל ימיה עם בעל רשע ומובהק כזה, ולכן דווקא עתה התחילה לבכות בכיות נוראות בזעקות שבר על מר גורלה, עכ"ד.

ומבואר בזה שוב, עד כמה היה נראה חזרתו למוטב של עשו כ'לאחר יאוש', בעיני כולם ממש. שהרי אפילו שלשת האבות הקדושים לא הצליחו להחזירו בתשובה, וכן האימהות הצדקניות לא רצו בשום אופן להינשא אליו, מרוב שהיו בטוחים שלא יוכלו להחזירו למוטב.

אפילו אשה קטנה בת שש שנים יכולה להשפיע על בעלה בן הצ"ז ולהחזירו למוטב!

אמנם למרות כל זאת, הבורא כל עולמים הוא לבדו יתברך כביכול לא התייאש כלל מתשובתו של עשו הרשע, רק הזמין עבורה את הנערה הקטנה דינה, שהייתה אז רק בת שש שנים בלבד, כמבואר ב**מסכת סופרים** (הוספות פרק א הלכה ה), 'בת שש שנים היתה דינה' כאשר לקח אותה שכם.

ודווקא הקטנה הזאת דינה, הנישאת עם עשו שהוא כבר זקן וישיש בן צ"ז שנים, היא תוכל להחזירו למוטב, למרות החילוק הגדול והמופלג בשנים שיש ביניהם - צ"א שנים! בוא וראה גודל כח התשובה.

והטעם שרק דינה הקטנה תוכל להחזיר את עשו הרשע למוטב, ולא לאה אמה שמשבחים אותה דווקא על מה שסירבה בכל תוקף להינשא עם עשו הרשע. מבארים **המפרשים**, כי לאה הייתה בתו של לבן הרשע, ולכן לא היה כל כך

ביכולתה להשפיע כל כך על עשו הרשע, כמו דינה בתה שהייתה בת קדושים, בתו של יעקב אבינו ושל לאה אמנו, לכן דווקא היא בגודל צדקתה וגודל זכות הוריה, כבר כן הייתה יכולה להשפיע על עשו הרשע שיחזור למוטב.

וזהו עוד הוראה לדורות היוצא לנו מכל זה, לדעת ולהשיג עד כמה גדול כוח השפעת האשה על בעלה, הן לטב והן למוטב. ואין בזה שום חילוק מיהו האיש ומיהו האשה, אפילו קטנה בת שש שנים, יש בכוחה להשפיע על רשע מובהק וותיק בן צ"ז שנים המפורסם ברשעותו בכל העולם, ולהחזירו מעתה למוטב.

הטעם שרצה לבן הרשע שרחל בתו הצדקנית תינשא דווקא ליעקב הצדיק

ועל פי יסוד זה ביאר **מרן החתם סופר** זצוק"ל ביאור נפלא בתשובתו של לבן הרשע לבקשתו של יעקב אבינו, שיתן לו 'רחל בתך הקטנה', והשיב לו לבן על זה (בראשית כט, יט), **'טוב תיתי אותה לך מתיתי אותה לאיש אחר'**. ולכאורה ייפלא, איך מגיע ללבן הרשע להשיב תשובה נפלאה כזאת, שאכן טוב לו ליתן את רחל דווקא ליעקב הצדיק ולא לאיש אחר.

ומבאר החתם סופר (מובא בזכרון למשה עמוד קכה), שלבן הרשע הכיר את גדולת כוח בתו רחל, שמי שרק יפול בחבלו לישא אותה, יהיה מי שיהיה אף אדם רשע גמור, היא תהפוך אותו לצדיק גמור על ידי רוב צדקתה. וכמו כן היה יודע ומבין כזאת אצל יעקב, שמי שתיפול בגורלה לישא אותו, תתהפך לצדקת. לכן חשב ברשעו, שעדיף שרחל תינשא ליעקב, משינשאו לאחרים, ויתרבו עוד צדיקים בעולם... וזהו מה שאמר **'טוב תיתי אותה לך מתיתי אותה לאיש אחר'**, עכ"ד.

'אין אשה כשירה אלא העושה רצון - בעלה'

וזהו מה שמבואר **בחז"ל** (תנא דבי אליהו רבה, י), 'אין אשה כשירה אלא העושה רצון בעלה', ובפשטות הכוונה, שהאשה העושה כל דבר כפי רצון בעלה, היא הנקראת 'אשה כשרה'. אמנם **צדיקים** ביארו שכך הוא הכוונה, 'אין אשה כשירה אלא **העושה רצון' - 'בעלה'**, כלומר, שהיא מכניסה **'רצון'** טוב בבעלה, לחזור למוטב, ומכאן ואילך להיות יהודי כשר וצדיק.

ועל דרך שאמרו **בגמרא** (קידושין ל:), 'גלוי וידוע לפני מי שאמר והיה העולם, שבן מכבד את אמו יותר מאביו, מפני שמשדלתו בדברים', ופי**רש"י**, 'משדלתו' - 'מפתה אותו', ומבואר בזה שהקב"ה העניק כוח מיוחד לאשה, שתוכל לפתות ולשדל אנשים אחרים. וזה גופא הוא תפקיד האשה, לפתות ולשדל את בניה שילכו בדרך התורה והטוב, ולהכניס בהם רצון הטוב לקיום כל מצוות השי"ת.

וכמו כן יכולה האשה להשתמש בכוח זה, לפתות ולשדל את בעלה שיחזור למוטב, ולהכניס בו רצון הטוב, לקיים מעתה ואילך כל מצוות השי"ת.

ההוראה השלישי לדורות: גודל כוח הרצון האמיתי - לחולל מהפכה נוראה

יעקב אבינו החליף ברגע אחד את רצונו הרעה של עשו לרצון טוב

וזה היה הטענה על יעקב אבינו, שהיה לו ליתן את דינה בתו לעשו הרשע. כי אנו רואים שאפילו אצל עשו הרשע המפורסם והמובהק, הרוצח והשופך דמים, בכל זאת גם אצלו היו יכולים לפעמים להפוך את דעתו ורצונו לטוב.

כמו שרואים בפרשתן, שלמרות גודל שנאתו המובהקת ליעקב אחיו, על מה שנטל ממנו את הברכות, עד שלמרות שכבר עברו **שלושים וארבעה** שנים מזה, ארבע עשרה שנים שלמד יעקב בבית שם ועבר, ועוד עשרים שנים שהיה בבית לבן, בכל זאת נשאר עדיין גודל כעסו וקצפו של עשו על יעקב כמו בשעה הראשונה, והלך מיד לקראת יעקב כאשר ארבע מאות איש עמו, על מנת להרוג ולרצוח חלילה את יעקב וכל נשיו וצאצאיו.

אך בכל זאת על ידי שיעקב אבינו שלח אליו דורון גדול ומכובד שאין כמותו, והשתחווה לפניו שבע פעמים, על ידי זה הצליח יעקב אבינו לשנות ברגע האחרון את דעתו האכזרית והרצחנית של עשו אחיו, שלא די שלא יגע בו ובכל משפחתו לרעה, רק אף יוסיף עוד לאהוב אותו כמימים ימימה, ויחבקו וינשק אותו, כמו שנאמר (בראשית לג, ד), **'וירץ עשו לקראתו ויחבקהו ויפול על צווארו וישקהו ויבכו'**.

ופי**רש"י**, **'ויחבקהו'** - נתגלגלו רחמיו כשראהו משתחווה כל השתחוואות הללו. והגם שבהמשך הביא רש"י מחלוקת התנאים, אם נשק עשו ליעקב בכל לבו, מפני שנכמרו רחמיו עליו באותה שעה, או שאפילו עתה לא נשקו בכל לבו. אך בכל זאת אנו רואים, שיעקב אבינו הצליח לשנות בבת אחת את דעתו ורצונו של עשו הרשע, מרע לטוב, שלא די שלא יהרוג ולא ירצח אותו ואת כל זרעו ומשפחתו, רק עוד יחבקו ועכ"פ יעשה עצמו כאילו הוא מנשקו בכל ליבו.

ביאור הטענה על יעקב, על מה שלא מסר את דינה בתו לעשו הרשע

כי עשו הרשע לא היה 'מומר להכעיס', רק 'מומר לתיאבון', היה לו 'רצון' ומשיכה עצומה לרע, לכל התאוות הרעות. ולכן היה הדבר אפשרי להחליף במהירות הבזק את ה'רצון' והמשיכה שלו, מרע לטוב, על ידי שליחת דורון נכבד מאד, ועל ידי השתחוואות ונתינת כבוד עצום.

ולכן היה טענה על יעקב אבינו, למה מנע מדינה בתו להינשא עם עשו הרשע, כי הגם שמיד לאחר מכן התחדש שוב השנאה של עשו על יעקב, והשתוקק שוב להרגו חלילה. אך בכל זאת, אם היה נושא את דינה הצדקנית לאשה, מאחר שיש כוח לאשה לשדל ולפתות את בעלה ולהכניס בה רצון הטוב, לכן היא כן הייתה יכולה להפוך 'בדרך קבע' את רצונו הרע לרצון טוב, ובכך להחזירו למוטב.

שכם הרשע נעשה "כמשתגע ממש" מחמת גודל רצונו וחשקו לישא את דינה בת יעקב

ועפי"ז יובן למה נענש יעקב דווקא בדבר זה, ששכם הרשע לקח את דינה בתו. כי אז במעשה זה, התגלה ביותר גודל כוח הרצון, ואיזה מהפכה גדולה יכולים לחולל על ידי רצון אמיתי של איש אחד. דהנה שכם הרשע נכנס בו רצון ותשוקה עצומה ואמיתית לישא את דינה הצדקנית, כמו שנאמר (בראשית לד, ג), **'ותדבק נפשו בדינה בת יעקב'**, ונאמר עוד (שם, ח) **'שכם בני חשקה נפשו בבתכם'**, ונאמר עוד (שם, יט), **'ולא אחר הנער לעשות הדבר כי חפץ בבת יעקב'**.

ומחמת 'רצון' אחד זה שהיה לו, היה מוכן לעשות הכל על מנת להוציא את רצונו מן הכוח אל הפועל, לשלם כל ממון שבעולם, ואפילו לחבול ולעשות מום בעצמו, העיקר להשיג את רצונו. וכמו שמתאר זאת בארוכה בספה"ק **באר מים חיים** (בפרשתן):

'הנה שכם הלא בן מלך היה, וגדל בתפנוקי מלכין. וכאשר חפץ בבת יעקב, לך ראה גודל החשק והתאוה והחפץ והרצון שהיה לו, עד אשר לא היה יכול להתאפק על רגע, והיה **"כמשתגע ממש"**, ואמר, **'אשר תאמרו אלי אתן, הרבו עלי מאוד מוהר ומתן ואתנה כאשר תאמרו'**.

ולא עצרו ולא עיכבו שום דבר, ואילו היה יכול לחתוך אבר וליתן להם עבורה, היה נותן להם. ולך ראה מה היה בסוף, כשציוווהו למול, והנה בן מלך מפונק וגדול בשנים ודאי שצער מופלג הוא לו כריתת המילה בבשרו, חוץ שבוודאי הוא בזיון לו למול עבור נשיאת אשה, וכל אלה לא שמע ולא הטה אוזן. מה כתיב **'ולא אחר הנער לעשות הדבר'**, עשהו בזריזות מופלג באהבה ושמחה רבה, והכל להיותו חפץ בבת יעקב'. עכלה"ק.

על ידי רצון אמיתי הצליח שכם להשפיע על כל יושבי שער עירו שיסכימו כולם למסור נפשם עבור מילוי רצונו!

ועוד ביותר מזה רואים, שמחמת 'רצון אחד' זה שהיה לו, לא השפיע רק על עצמו למול את עצמו ולסבול צער ויסורים, רק בגודל רצונו ותשוקתו האמיתית, הוא השפיע כך על כל יושבי שער עירו, שכולם ימולו את עצמם ויסבלו צער ויסורים, למרות שהם עצמם לא ירוויחו מזה כמעט שום דבר, רק שאיזה קבוצת דיירים חדשים 'יסכימו' לקבוע את מקומם בעירם... ורק שכם ירוויח מזה ריווח אמיתי - נישואי דינה בת יעקב.

קשה מאד להבין ולהשיג את הדבר, איך הסכימו כל יושבי שער עירו למול את עצמם. הרי לא מבואר בפסוקים שחמור או שכם אנסו וכפו אותם על כך, הם רק 'ביקשו' מהם טובה שימולו את עצמם. ואיך יתכן שכל יושבי העיר היו 'תמימים' גדולים כל כך, ועשו תיכף ומיד כל מה ש'ביקשו' מהם שכם וחמור.

רק מכאן אנו רואים גודל כוח הרצון, אין לך "שום דבר" העומד בפני הרצון! כאשר יש לאדם 'רצון' אמיתי - באמת, יש בכוחו להשפיע אפילו על עיר שלימה, שיעשו דבר מוזר וחסר הבנה, לחתוך ולחבול בעצמם, בלי שום ריווח והנאה כמעט. ועוד אנו רואים דבר פלא גדול, ששכם למרות היותו בנו של נשיא הארץ, בכל זאת הסכים בלב שלם "להשכיב במיטות" את כל יושבי עירו, שכולם יהיו מונחים במיטה חולים וחלשים, כן כן, כל זה שווה לו, על מנת להפיק את רצונו ותאוותו השפלה!!!

ובכל זה הראה הקב"ה ליעקב אבינו עד כמה הוא גודל כוח רצון האמיתי, ועד כמה אין שום דבר העומד בפני הרצון. ועי"ז יבין למה נענש בלקיחת דינה בתו לשכם הרשע, מפני שמנע את הפיכת רצונו הרעה של עשו הרשע, לרצון טוב ואמיתי על ידי דינה בתו, אשר היה בכוחה להכניס בעשו בעלה, רצון אמיתי - באמת, להתהפך לאדם טוב וצדיק, ואז היה מחולל מהפך גדול בנפשו על ידי רצון אמיתי זה, והיה יכול להיהפך בכך מרשע גדול ומפורסם, לצדיק גדול ומפורסם.

המוסר השכל הנורא שצריכים ללמוד מתוך רצונו האמיתי של שכם הרשע

וגם מזה יוצא לנו הוראה ומוסר השכל נורא לכל הדורות, מזה שאנו רואים גודל כוח הרצון האמיתי, שפשוט הוציאה את שכם הרשע מכליו, לעשות מעשים משונים ומוזרים, ולחבול בעצמו ובכל יושבי עירו, וכל זה מפני רצונו האמיתי להינשא עם דינה בת יעקב, מחמת גודל חשקו ואהבתו אליה עד לאין ערוך. ומזה יש לנו ללמוד להלכה למעשה כללים גדולים במצוות 'אהבת השי"ת', כמו

שמאריך בזה בספה"ק **באר מים חיים**, וכך לשון קדשו:

'ומזה מוסר השכל לכל בני עמינו עם ישראל, שאנו מדמין בנפשינו שאנו רוצין לעבוד את שמו יתברך. ואם נשאל את אחד מישראל, האתה אוהב את שמו יתברך? ישיב, ודאי שאוהבו במסירת נפש ממש. והנך רואה כי לא כן, [וכאן הוא מרחיב לבאר גודל רצונו של שכם לישא את דינה שזה גרם לו להיות 'ממש כמשתגע' כמו שהובא לשון קדשו לעיל], ואם היינו רוצים כזה את עבודתו יתברך ואהבתו, איזה דבר היה מעכב אותנו, הלא היינו מדלגים על ההרים "**ממש כמשתגע**" לעבודתו יתברך, ולא היינו שומעין לא גוף ולא אשה לא ממון ובנים, כי היה נמוג לבבינו, ממש קשורה וצמודה בחבלי עבותות אהבתו יתברך, כאש להבה אכלה ממש [וכו'].

אבל אנו שסוברין שאנו רוצין עבודתו יתברך, שקר הוא. וראיה מדברי עולם הזה, שאנו רוצין אותם באמת, כמה טרחות אנו טורחין וכמה יגיעות אנו יגיעין יומם ולילה, להגיע אל טרף בתינו, בכל לבבינו ונפשנו ומאודינו בכל כח שכלנו, לחשוב מחשבות לעשות בכה או בכה. ואם היינו עושין בכזה עבודתו יתברך, היינו מגיעין למדריגות נפלאות גדולות ורמות, עד שהיה באמת נחת רוח לפניו'. עכלה"ק. ויעויין שם עוד בארוכה.

יסודות הגדולות במצוות אהבת ה' הנלמדים מפרשתו של אותו רשע שכם

ואכן יסודות גדולות במצוות אהבת השי"ת, לומדים מגודל חפצו ואהבתו של שכם הרשע בדינה הצדקנית. כמו שמבואר **במדרש** (ב"ר פ, ז): 'בשלש לשונות של חיבה חבב הקדוש ברוך הוא את ישראל, **בדביקה, בחשיקה, ובחפיצה**. בדביקה, 'ואתם **הדבקים**' (דברים ד ד). בחשיקה, 'לא מרובכם מכל העמים **חשק** ה'' (שם ז, ז). ובחפיצה, '**ואשרו** אתכם כל הגוים' וגו' (מלאכי ג, יב). ואנו למדים אותה מפרשה של רשע הזה, **בדביקה** - '**ותדבק** נפשו' (בראשית לד, ג), **בחשיקה** - 'שכם בני **חשקה** נפשו בבתכם' (שם, ח), **בחפיצה** - 'כי **חפץ** בבת יעקב' (שם, יט).

ויעויין בספה"ק **ראשית חכמה** (שער האהבה פרק ג) שמאריך מאד לבאר, איך גם אנו כלל ישראל צריכים לקיים מצוות '**ואהבת את ה' אלקיך**', על ידי שלשה סוגי אהבה אלו, **דביקה, חשיקה, וחפיצה**, יעויין שם בארוכה. ובוא וראה שם לשון קדשו של **רבינו האור החיים הקדוש** (שמות כ): 'והמבחין אופן דביקות נפש עם בני ישראל עם הבורא, **בחפיצה בחשיקה בדביקה באהבה רבה**, ישיג התבוננות המושכל'.

סיכום שלשה ההוראות למעשה היוצאים מפרשתן

סוף דבר נמצא, שיש לנו שלשה הוראות לדורות היוצאים מפרשתן:

א) גודל כוח התשובה, בכל אדם, בכל מצב, ובכל זמן. ולעולם אין הקב"ה מתייאש כביכול מתשובתו של שום אדם מישראל.

ב) גודל כוח האשה והאמא הישראלית, להכניס כוח הרצון הטוב לעבוד את השי"ת, בבעלה ובבניה.

ג) גודל כוח הרצון האמיתי, הגורם לאדם להיות 'כמשתגע' ולעשות הכל ממש, עד שישיג רצונו והדבר האהוב לו עד לאחת. ורצון אמיתי וגדול כזה יש לנו להיות בעבודת ה', מרוב גודל האהבה רבה שיש לנו להקב"ה.

יעזור השי"ת, שנזכה לשוב אליו יתברך באמת בתשובה שלימה ואמיתית, תשובה מאהבה, ובכוח זה נזכה להשיג אהבה רבה ועצומה להשי"ת, בבחינת 'נפשי חולת אהבתך', וזה יגרום לנו לקיים כל מצוות השי"ת ביראה באהבה ובשמחה עצומה, ועל ידי זה יפרחו למעלה כל מצוותינו ומעשינו הטובים, ונזכה לפעול בכל זאת להחשת הגאולה השלימה בקרוב, בביאת משיח צדקנו במהרה בימינו, אמן.

